

סיכון עצמי בהשתתפות במחקר לגילוי חיסון לקורונה

גופי מחקר וחברות מסביב לעולם נמצאים בימים אלו במירוץ לפיתוח חיסון למחלת הקורונה. בדומה למקרים אחרים בהיסטוריה, פיתוח חיסון למחלה מסוימת מתבצע תוך כדי התפרצות שלה. עד שיושג החיסון, הסבירות היא שמיליוני אנשים נוספים ברחבי העולם ידבקו בוירוס, רבים מהם יפתחו מחלה קשה, וחלקם למרבה הצער גם ימותו.

תהליך פיתוח חיסון כולל את שלב הפיתוח עצמו, ולאחר מכן אחד השלבים המרכזיים הוא שלב הבדיקה שלו בשטח. מאחר שיעילות החיסון אינה ידועה בשלב זה, מתבצע בדרך כלל שלב הניסוי בצורה מבוקרת, כאשר משתתפי הניסוי מתחלקים לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה מקבלת את החיסון עצמו. הקבוצה השנייה מקבלת חיסון-דמה (פלצבו). מתבצע מעקב לאורך תקופה בכדי לבדוק האם חברי הקבוצה השנייה חלו יותר מחברי הקבוצה הראשונה. אם לאחר תום התקופה אלו הם הנתונים, בצורה מובהקת, ניתן להסיק כי החיסון יעיל. כמובן, ששיטה זו היא אמנם בטוחה, אבל גורמת לכך שתהליך הפיתוח של החיסון הוא ארוך, מאחר שצריך להמתין למשך זמן ארוך מספיק כדי שחברי שתי הקבוצות יידבקו במחלה באופן אקראי, כאחד האדם.

שיטה אחרת של בדיקת יעילות, המעוררת דיון ער ברחבי העולם בתקופה האחרונה, היא שיטת "אתגר". על פי שיטה זו, שתי הקבוצות מודבקות באופן יזום בנגיף, כאשר אחת הקבוצות כבר קיבלה את החיסון שאותו חוקרים. על פי נתוני התחלואה של שתי הקבוצות ניתן לחשוף באופן יעיל ומהיר האם החיסון יעיל או לא. החיסרון בשיטה זו ברור: ראשית, ישנה הקבוצה שלא קיבלה את החיסון, ולמעשה הודבקה בנגיף בלי יכולת מיוחדת להתמודד עמו. שנית, גם הקבוצה שקיבלה את החיסון איננה בטוחה, מאחר שאיננו יודעים עדיין האם החיסון יעיל – או לא. ביחס לוירוס הקורונה, למשל, אם מדובר על נבדקים שאינם מקבוצות סיכון, מדובר בסיכון עצמי ברמה נמוכה למדי, אך קיימת.

הסיבה שבגללה גורמים שונים בעולם מעלים על הדעת את האפשרות לבצע את המחקר בשיטת "אתגר", היא המחיר היומיומי שגובה התפרצות המחלה ברחבי העולם. בכל יום שחולף ללא שהתגלה חיסון, נדבקים רבבות בני אדם בנגיף, ואלפים מתים כתוצאה ממנו, וזאת עוד לפני שנדון על המחיר הכלכלי העצום ושאר ההשלכות החמורות של התפרצות הנגיף. למרות צעדי המניעה המקיפים מסביב לעולם, המומחים מאמינים כי עד שלא ימצא חיסון, העולם לא יוכל לחזור לשגרתו, וישולם מחיר בנפש. על רקע זה נשאלת השאלה, האם זה נכון ומותר מבחינה מוסרית והלכתית לבצע מחקר כזה בקרב מתנדבים? ובעיקר: האם מותר להתנדב להשתתף בקבוצת מחקר כזאת?

זוהי שאלה מרתקת מבחינה הלכתית. למרות שנטיית הלב הראשונית היא לאסור, בכדי לשמור על הכלל הבסיסי כל כך "ונשמרתם מאד לנפשותיכם", אנו נראה כי יתכן שיש

מקורות בדברי רבותינו שניתוח שלהם עשוי להראות פנים דווקא להיתר להשתתפות במחקר כזה, במטרה להציל בעזרתו חיים.

אנו יוצאים מנקודת הנחה ראשונית, שפיתוח חיסון הוא הצלת נפשות. כמדומה שאין צורך להאריך בהבהרת נקודה זו, הברורה לכל מבין. לכן, עיקר הדיון יהיה גבולות החובה או ההיתר להסתכנות עצמית, במטרה להציל נפשות, כאשר ההצלה אינה בטוחה אלא מוטלת בספק.

כעיקרון, באשר למקרים בהם הצלת הנפשות כרוכה בסכנה אישית, קיימת מחלוקת בפוסקים. הנושא נפתח ברף הגבוה ביותר: האם קיימת חובה למסור את הנפש עבור הצלת נפשות?

ישנה ברייתא מפורסמת בנידון זה בבבא מציעא סב, א :

שנים שהיו מהלכין בדרך, וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם - מתים, ואם שותה אחד מהן - מגיע לישוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא רבי עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך - חייך קודמים לחיי חברך.

קיימות שיטות שונות בביאור מחלוקת בן פטורא ורבי עקיבא, הכוללות פרשנויות שונות על אודות הסיטואציה המתוארת. אין כאן המקום להיכנס לכך¹.

באופן עקרוני, ניתן להניח שלש הנחות יסוד, שאינן מוסכמות, אך דומה והנן המהלך הפשוט בסוגיה זו :

1. הנידון בברייתא הנו על גבולות חיוב הצלת נפשות (האם האדם חייב למסור את נפשו לשם הצלת חברו?), ולא על גבולות איסור רציחה (האם מניעת המים מחברו עלולה להיחשב כרציחתו?). גם בן פטורא אינו סובר כי לשתיית המים על ידי בעליהם יש משמעות של רציחה, ואפילו לא רציחה בשב ואל תעשה.
2. דעת בן פטורא היא שהצלת נפשות מחייבת מסירות נפש, ולכך על בעל המים למסור את נפשו ולחלוק את המים עם חברו. הסיבה שבן פטורא אינו מורה לבעל המים להעניק את כל הקיתון לחברו (ובכך להציל את חייו) נובעת מכך שגם חברו מחויב בהצלת נפשו; אבל אילו היה חברו קטן, שאינו מחויב בכך, היה בעל המים מחויב להעניק לחברו את כל המים.

¹ רשימה חלקית בלבד: מנחת חינוך (מצוה רצו); חידושי רבנו חיים הלוי (הלכות יסודי התורה); חזון איש (ח"מ ליקוטים ב"מ סי' כ' לדף סב, א) ובגיליון על חידושי הגר"ח (שם); העמק שאלה (קמז, ג); שו"ת יד אליהו (רגולר, סי' מג); אגרות משה (ח"מ ח"ב סי' עג, ב ו-י"ד חלק א סי' קמה); ציץ אליעזר (חלק ט סי' יז); מנחת אשר (בראשית סי' לח).

3. דעת רבי עקיבא היא, שהצלת נפשות, מיסודה, אינה מחייבת מסירות נפש. משכך, מורה רבי עקיבא כי זכותו של בעל המים לשתות את כל הקיתון ולהציל את חייו, על אף שחברו עלול למות כתוצאה מכך.

כמי הלכה? עקרונית, לאור הכלל שהלכה כרבי עקיבא מחברו (עירובין מו, ב ועוד), הלכה כרבי עקיבא. וכך כתב המנחת חינוך (מצוה רצה). אך בסוגיית הגמרא שם ישנה מחלוקת מוקדמת לאיזה צורך לדרוש את הפסוק 'וחי בהם', האם לחייב החזרת ריבית, או לדרשת ר' עקיבא. ההלכה במחלוקת על חובת החזרת הריבית נפסקה כשיטה הלומדת מ'וחי בהם' לחיוב², ומשמע שדרשה זו התקבלה, ולא דרשת ר' עקיבא. הרא"ש והריטב"א עומדים על קושי זה ומבארים מדוע למרות זאת הלכה כר' עקיבא. דא עקא, שהרמב"ם והשו"ע השמיטו דין זה לגמרי. בבנין ציון (סי' קעה) ביאר שהרמב"ם התלבט בין שני שיקולים אלה, ולכך השמיט דין זה³. למרות זאת, בכמה מקומות נראה בפשטות שהלכה כרבי עקיבא.

זאת באשר למצב בו ברור כי הצלת חברו תגרום למותו שלו. באשר למצב בו אין וודאות כזאת, אלא הדבר ספק בלבד, נחלקו הפוסקים:

הגהות מימוניות (להלכות רוצח א, טו)⁴ כתב, על סמך ירושלמי (ככל הנראה הירושלמי בתרומות סוף פרק ח, במעשה בריש לקיש. כ"כ העמק שאלה שאילתא קמז), שהאדם חייב להכניס עצמו לספק סכנה בכגון-דא. וכן פסק המהרשד"ם (יו"ד סי' רד), שו"ת חות יאיר (סי' קמו), והחתם סופר (בפירושו לכתובות סא, ב). וכן הביא בשו"ע הרב (הל' נזקי גוף סעיף ז) בשם יש אומרים⁵.

לעומתם, בספר חסידים (סי' תרעד), באיסור והיתר הארוך (פיקוח נפש בשבת (כלל נט) סי' לח), וכן הרדב"ז (ח"ג אלף נב), כתבו שאין לעשות כן, והרדב"ז אף כינה את העושה כן 'חסיד שוטה'⁶. וכ"כ מהר"ם שיק (בסה"מ מצוה רלח) ושו"ע הרב (או"ח שכט, ח ובהלכות נזקי גוף (שם) למסקנה, מטעם ספק נפשות להקל). וכן משמעות הסמ"ע (חוי"מ תכו, ב).

בפתחי תשובה הביא מספר אגודת אזור, שהטעם שהשמיטו הפוסקים את דין הירושלמי, הוא מחמת שלדעתם הבללי חולק בזה (וככל הנראה במה שמבואר בסוגיה בסנהדרין עג, א שחייב לא תעמוד על דם רעך מחמיר מדין השבת אבידה לענין 'מיטרח ואגורי', ואילו היה

² רמב"ם (מלוה ולוה ו, ה) ושו"ע (יורה דעה קסא, ה).

³ לדיון בהשמטת הרמב"ם ראה עוד: קרן אורה לנדרים (פ, ב) ואחיעזר (יו"ד סי' טז, ה). הרב יצחק קוליץ (תורה שבעל פה (כה) עמ' קלג ואילך), טוען כי השמטת הרמב"ם נבעה אמנם מכך שנפסק כדעה הדורשת מן הפסוק את החזרת ריבית, אך דברי ר' עקיבא נכונים להלכה כשלעצמם, וכפי שמשתקף בפסקים אחרים של הרמב"ם.

⁴ דבריו נמצאים במהדורת דפוס קושטא בלבד, והובאו בבית יוסף בחו"מ סי' תכו ובכסף משנה (להלכות רוצח א, יד).

⁵ עיין עוד העמק שאלה (שאילתא קמז) שכתב שנדון זה תלוי במחלוקת ר' יוסי וחכמים בנדרים פ, ב, כאשר חכמים הם המחייבים. אך דבריו אינם מוסכמים והדבר תלוי בביאור הסיטואציה המדוברת בסוגיה שם, ואכמ"ל.

⁶ לשון האיסור והיתר: "ולא מצינו חילוק בין סכנה למיתה ודאית".

חייב גם להסתכן – מה שלא יעלה על הדעת בהקשר של השבת אבידה – היה לגמרא לציין זאת). וכן מבואר באליה רבה (או"ח שכט, ח)⁷.

בהעמק שאלה (שאלתא קמו) כתב שבנדון זה הוא שנחלקו בן פטורא ור' עקיבא, כאשר אם יחלקו את המים יתכן שינצלו חיי שניהם, ואם לא יתן לחברו כלל בודאי ימות בצמא, שלבן פטורא פקוח נפש של חברו דוחה ספק סכנה שלו, ולר' עקיבא חייו קודמין ואין לו לסכנם אפילו במקום פיקוח נפש של חברו. בדרך זו פירש גם את מחלוקת ר' יוסי וחכמים בנדרים (פ, א), וכתב שהלכה כר' עקיבא ור' יוסי.

שיטה ממוצעת בדבר מצינו בשו"ת רדב"ז (חלק ה' ללשונות הרמב"ם סימן ריח (אלף תקפב)):

"להציל נפש חברו... אפילו במקום דאיכא ספק סכנה חייב להציל והכי איתא בירושלמי⁸. ומכל מקום אם הספק נוטה אל הודאי, אינו חייב למסור עצמו להציל את חברו, ואפי' בספק מוכרע (=היינו ספק שקול) אינו חייב למסור נפשו, דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא ידידיה סומק טפי, אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה, והוא לא יסתכן, ולא הציל, עבר על לא תעמוד על דם רעך".

בשו"ת מנחת אשר (ח"ג סי' קכג) כתב שיש להכריע על פי דברי הרדב"ז, משום שהם ממצעים את הדעות השונות וכן עולים יפה עם הסוגיה והסברא, ויש לאמוד בכל סיטואציה את רמת הסיכון הנשקפת, כך שכאשר מדובר בסיכון מינורי, חובתו של האדם להיכנס לאותה סכנה בכדי להציל את חיי חברו, אך במצב בו מדובר בסיכון גדול יותר, עליו להימנע מהצלה.

אם כן, אנו רואים שבסיכון מינורי, ישנן דעות שמתירות (או מתייחסות לכך כמידת חסידות) סיכון עצמי לשם הצלת נפשות, גם כשמדובר בספק סכנה. לכאורה, אלו נתונים שתואמים לנידון שלנו, באדם ששוקל להשתתף בקבוצת נבדקים במחקר לגילוי חיסון לנגיף. אמנם, יתכן שיש שני חילוקים שעשויים לשנות את התמונה:

ראשית, במקרים שנידונו, המציל איננו נוקט בפעולה חריגה, אקטיבית, שמסכנת את חייו, אלא מכניס את עצמו למצב שבאופן כללי יש בו סכנה. לדוגמה, אדם שרואה את חברו טובע בים, ונכנס בכדי להצילו, אמנם חושף את עצמו לסיכון טביעה עצמית, אבל באופן כללי אינו

⁷ ועיין שם שהבין בדברי הסמ"ע שחייב להכניס עצמו לספק סכנה. ולענ"ד מדברי הסמ"ע אין הכרע, ויתכן שלדעתו הוא בגדר רשות, ומה שירצה יעשה. ואולי כוונת האליה רבה למה שציטט הסמ"ע שיטה זו, ולא לדעתו האישית. עיין עוד אור שמח (רוצח ז, ח); משך חכמה (שמות ד, יט) ומשנה ברורה (סי' שכט, יט). עיין עוד בשו"ת מנחת אשר (ח"ג סי' קכג).

⁸ ראה לעיל.

⁹ כוונתו, שבעוד רציחת חברו בכדי להציל את עצמו נמנעת בסברא שאין לו להעדיף את חייו על חיי חברו (כמבואר בפסחים כה, ב ועוד), כאשר מות חברו אינו כרוך במעשה מצדו (וכל שכן כאשר רק נמנע מהצלה), תקף כלל זה בכיוון ההפוך: למה ישלם בחייו בכדי להציל את חברו? סברה זו מופיעה בבסיסה בתוספות בפסחים שם ועוד.

עושה מעשה מסוכן באופן ישיר. כיוצא בזה לפי פרשנות ההעמק שאלה, בשנים הולכים בדרך, האדם החולק את המים שלו עם חברו אמנם נמצא כעת ביתר סיכון למות מצמא, אבל לא עשה "מעשה המסכן את חייו". לעומת זאת, במקרה דנן, האדם חושף את עצמו באופן אקטיבי למחלה ומחדיר אותה לגופו. אמנם רוב גדול מבין אלו שאינם בקבוצת סיכון לא יחלו בצורה משמעותית, אבל המעט שכן יחלו יגרמו זאת לעצמם באופן ישיר לגמרי, בדומה לשתיית רעל. יתכן לומר שלכל הדעות אסור לאדם לסכן את עצמו **בצורה כזאת**.

אמנם, נראה שיש להביא ראיה להתיר גם זאת, מכך שמצינו נידון בפוסקים לגבי תרומת איברים (מאדם חי) להצלת חיים, שכתבו כמה אחרונים שיש לחייב זאת לשם הצלת נפשות, ויש חולקים, עיין במיוחד בתשובת הרדב"ז (ח"ג סי' אלף נב (תרכ"ז)), ויש שחילקו בכך¹⁰. השיקולים המרכזיים בדיון זה עוסקים בשאלה האם ועד כמה ישנה סכנה לכלל חיי האדם בעקבות פעולה כזאת. אלו לכאורה מקרים שמי שישתכן מחמתם גרם זאת לעצמו למישרין, בדומה לנידונו, לא רק מצד הוצאת האיבר הנתרם, אלא גם מצד הסיכון בפרוצדורה עצמה ובהשלכות שלה. ואנו רואים שמכל מקום יש פנים להתיר את הדבר.

החילוק השני שיש לדון בו בין הנידונים, נוגע בשאלה האם יש הבדל בין מצב שבו מדובר ב"ספק סכנה", שבו עסקו הפוסקים, דהיינו שאין זה ברור שחברו נמצא בסכנה גמורה, לבין מקרה כגון בנידונו, שבו מדובר על "ספק הצלה", כלומר שאין ברור לנו שההסתכנות האישית של המציל תביא להצלת חיים. מצד אחד, הדברים נראים דומים: בשני המקרים אין ודאות שהפעילות תציל חיים. מאידך, אולי יש הבדל, ולא בטוח שהפוסקים שהתירו להסתכן בכדי לנסות להציל חיים, יתירו לעשות זאת גם במקרה שלא ברור לנו שהמעשה בכלל רלוונטי להצלת חיים.

כמובן שכל שאלה מעשית צריכה להיות מונחת לפתחם של גדולי ישראל.

¹⁰ באופן כללי, הסוברים כי חובת האדם להצלת נפשות כוללת הסתכנות, עשויים לחייב. עיין בנושא זה פתחי תשובה (יר"ד קנז, ב) בשם משנת חכמים; אור שמח (הלכות רוצח ז, ח); הגר"י פערלא (רס"ג חלק ג פרשה לג); ועיין ש"ך (יורה דעה קנז, ג).